

Foto: Bemmelen, kerk met waterput (Hub. Leufken, 1945).

‘Erosion pastorale’

Vormontwikkelingen in de zuidlimburgse nederzettingen

A. W. A. Th. Steegh

Inleiding

Het lössgebied van Zuid-Limburg wordt, samen met het terpenland, algemeen als Nederlands' oudste cultuurland ervaren. Het is een goede zaak aan dit gebied, naast de reeds lang aanwezige en overvloedige natuurhistorische belangstelling, ook in cultuurhistorisch opzicht aandacht te besteden. Dit geldt te meer, daar we thans door rigoureuze ingrepen hier de laatste sporen van mijns inziens nog efficiëntere landinrichters (de Romeinen) dreigen te verliezen.

Met dit laatste doel ik op de sporen van centuriatie, die in Zuid-Limburg nog steeds aanwezig lijken te zijn, hoewel hieraan de laatste tijd toch weer getwijfeld wordt (Willems, deze uitgave). In ieder geval zien we hier een gebied voor ons waar de (altijd zo delicate) vraag naar bewoningscontinuïteit bevestigend kan worden beantwoord. Behalve Maastricht dat, zoals het een “eeuwige” Westeuropese stad beaamt, dankzij een bisschop ook de Volksverhuizingstijd door gekwakkeld is, zijn er de letterlijk aangrenzende argumenten uit onderzoekingen rond Tongeren, Luik en Keulen.

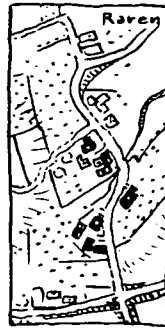
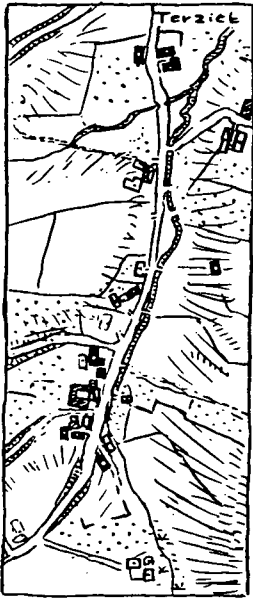
Ondanks de tóch betrekkelijk zwakke bevestigingen uit het bodem-archief (palynologisch, archeologisch) krijgt men in Zuid-Limburg sterk het gevoel een continu bewoond “oud” landschap te aanschouwen. De schijnbare “taaiheid” van de löss waarop de mens zijn occupatiesporen getrokken heeft draagt hier zeker mede toe bij. Het gevoel wordt versterkt door de relatief hoge concentratie Romeins/romaanse en frankische namen (Tummers, 1962) en door het gebouwde archief. Bij het laatste doel ik niet op de zg. Romeinse hoeven, die meestal pas uit de 18e eeuw dateren, maar op de mogelijk op centuriatie of Romeinse wegtracés teruggaande nederzettingenvormen (Heerlen, Limbricht).

Nederzettingenvorming

Bezien wij de Zuidlimburgse nederzettingenvormen nader, dan zijn er - op het eerste gezicht althans - opvallende verschillen met de rest van Nederland. Men beschouwde daarom deze vormen bij voorkeur in samenhang met die elders op de met löss bedekte heuvellanden en middelgebergten om ze vervolgens in de nationale overzichten verder te negeren (zie Meyer, deze uitgave). Hierdoor kwam de nadruk te liggen op het bijzondere van het Zuidlimburgse landschap. Dat bijzondere bleek onder andere in de ligging van de nederzettingen en in de aanwezigheid van de zeer grote akkerbouwgebieden (“velden”) (Balali, 1971; Dusart, 1957). Toch zijn er mijns inziens ook veel overeenkomsten te signaleren met de nederzettingontwikkelingen op de zandgronden. In de volgende paragrafen zullen we bij een nadere beschouwing van de Zuidlimburgse dorpen op enkele bijna universele vormbepalende factoren stuiten. In dit licht behandel ik achtereenvolgens de invloed van reliëf, water, landbouw, sociale verhoudingen en de kerk.

Reliëf

Zuid-Limburg is voornamelijk opgebouwd uit dalen, hellingen en plateaus. Hellingen steiler dan 20 graden kunnen we als agrarische vestigingsplaatsen vrijwel direct uitschakelen (Bouten et al., 1985). Op die steile hellingen vinden we slechts niet-agrarische bebouwing en wel de extremen van rijkdom en armoede. Sporen van rijkdom vinden we op hellingen tot 45 graden: kastelen als onder andere Neercanne en Valkenburg, het klooster Slavante en thans de landschapsbedervende bungalows en terrascampings. Nog steilere hellingen (boven 60 graden) boden slechts een woonplaats aan de allerarmsten: de grotwoningen, onder andere nog in Geulhem. Als geschikte plekken voor agrarische nederzettingen blijven dus de plateaus, de minder steile hellingen en de da-

Figuur 1. Terziet en Raren, twee voorbeelden van los gebouwde gehuchten bij een waterrijke omgeving. (Bron: Steegh, 1985, nr. 974 en 970).

len, zowel droge als natte, over. Aan deze (krijt)harde gegevensheden blijken alle andere factoren ondergeschikt.

Water

De aanwezigheid van water is de tweede factor van belang. Deze heeft hier evenals op de zandgronden minder effect op de uiteindelijke nederzettingvorm dan op de bebouwingsdichtheid. Waar water ruim voorhanden was (is) treffen wij in het algemeen een wat lossere bebouwing aan. Een analogie met het kampenlandschap op de lagere zandgronden dringt zich op. Een bijzonder voorbeeld geeft het nog steeds los gebouwde - en als zodanig ook beschermde - gehucht Raren bij het Vaalsbroek. In het boven-Geuldal kan Terziet (met zijn van "riet" afgeleide naam) genoemd worden.

Bij waterschaarste concentreert de bebouwing zich om de put of poel. Hier dringt zich een analogie met de mediterrane bergdorpen op. Voorbeelden van nederzettingen waar dit gegeven vermoedelijk beslissend voor de uiteindelijke bebouwingsdichtheid is geweest vin-

den we meest op de (droge) plateaus: Margraten en Termaar, Bergenhuizen, Puth (!), Banholt en Eckelrade.

Bij deze veronderstelde invloed past een terecht "maar", de naam waaronder de Zuidlimburgse poelen ook bekend zijn... Voor de ontwikkelingen in de boerenhuisbouw is de invloed van water op de bebouwingsdichtheid namelijk nog maar moeilijk precies in te schatten. We zouden hoogstens kunnen veronderstellen dat deze factor alleen "ad initio" gewerkt heeft. Ook nederzettingen die zich thans als dicht aaneengesloten gebouwde gehuchten aan ons voordoen, kenden vaak een veel lossere gebouwde voorfase.

In veel gevallen zal het "gesloten hoevenfront" in het huidige dorpsbeeld veeleer het gevolg zijn van de uitgroei van de oorspronkelijk kleinere boerderijen tot de gesloten Limburgse hoeven. Houthem is hiervan een bekend voorbeeld (Hekker, deze uitgave). Dit brengt ons terug bij factoren van sociaal-geografische aard om de nederzettingvorming en het huidige eindproduct te doorgronden.

Landbouw

De invloed van de landbouw werkt door in de gekozen vestigingsplaatsen en in de nederzettingenplattegronden. Wat het eerste betreft is er alle reden om aan te nemen dat ook in Zuid-Limburg de *laatste* (=middeleeuwse) occupatie, waarvan we thans nog in de vorm van traditionele nederzettingen de resten zien, in de dalen eerder plaatsvond dan op de aaneengesloten plateaus. Op de plateaus vinden we immers nagenoeg alle nederzettingen met de "jongere" bos-, verdwenen bos- en heidenamen. Ook de parochiefiliaties, in het bijzonder rond Breust, 's-Gravenvoeren, Meerssen en Gulpen wijzen hierop (Van Veen, 1923). Vanuit parochies in de dalen zijn de latere parochies op de plateaus, zoals St. Geertruid, Margraten en Noorbeek, gesticht. Alleen in de dalen vinden we de oudere toponiemen als de enkele Romeins/romaanse (*curtis*, *villa*) en de frankische (-heem). Vooral langs de Maas komen ook de oudere kerkpatrocinia, in het bijzonder Sint Paulus en Sint Martinus, voor.

Het brede Maasdal met zijn zacht glooiende hellingen laat dan ook steeds weer zien dat de meest favoriete - en dús de oudste - vestigingsplaatsen hier "halfhoog" gezocht moeten worden, net als langs de Brabantse en Drentse beken. Voor nederzettingen met een dergelijke ligging gaat een bijna klassieke patroon van de verdeling van het grondgebruik op. Daarbij liggen van laag naar hoog eerst weide en hooiland langs de rivier of beek, dan de nederzetting zelf in losse lintbebouwing (zolang de goede vestigingsplaats strekt) en hellingopwaarts de bouwlanden (Zonneveld en Zwanikken, 1948). De plateaus, die in de vroege middeleeuwen weer bebost waren geraakt, kunnen als de complementaire woeste gronden voor kleinvee (varkens) worden beschouwd. Goede voorbeelden van oude nederzettingen met een dergelijke ligging zijn nog langs de Maas Gronsveld en Berg/Urmond, en langs de Sinzelbeek Vijlen, Holset en de (ook nu nog als een oor-

spronkelijk agrarische nederzetting te herkennen) oude kern van Vaals.

Op de plateaus is een dergelijk standaardpatroon van site en agrarisch grondgebruik veel minder duidelijk. Ondanks de zo manifest aanwezige grote, open akkers neig ik ertoe hier (net als in de dalen) de oudste nederzettingvormen in eerste instantie op het oorspronkelijke grondgebruik, de veeteelt, terug te voeren. Wat hier opvalt is het voorkomen van een aantal nederzettingvormen die ik aan wil duiden met de term "sele", in de oorspronkelijke betekenis van een al of niet domaniale vee-uit-hof (Roelands, 1965).

In het geval van bijvoorbeeld Berg (bij Terblijt) wordt de hoofdstructuur van de nederzetting bepaald door de "Schoone Poel" als een veedrenkplaats op een driehoekig plein, met de complementaire stegen als veedriftwegen. Bij het plein vinden we een "hof", later de woonplaats van een van de aanzienlijkste boerenfamilies in het dorp (Claessens et al., 1981). Termaar bij Margraten geeft een zelfde beeld (Hekker, 1981). Op oudere kaarten is een dergelijke combinatie van een zeer grote boerderij met veedrenkplaats op een plein ook in gehuchten als Crapoel, Catsop (Beckers, 1949), Oensel (een -sele-naam?), Moerslag, Bergenhuizen, Banholt en Eckelrade te herkennen, evenals in de jongere kerkdorpen als Margraten en Schinveld. Uit het sterke vermoeden dat deze nederzettingen hier niet voor ca. 1100 AD gevormd zullen zijn, moeten mijns inziens ook consequenties getrokken worden voor de vormouderdom van dergelijke nederzettingen elders in Nederland, zoals de Drentse brinken, de Zeeuwse kerkringen en de Brabantse heuvels (Steegh, 1985).

Met een nu letterlijk te nemen dubbele bodem komt hier toch dat "maar" bij deze veedrenkpoelen weer naar boven drijven. Het grondwater zit op de plateaus namelijk zo diep dat een *natuurlijke* oorsprong van deze drenkpoelen uitgesloten is. Dit brengt mij tot de volgende (hypothetische) ontstaans-successie.

Figuur 2. In Margraten laat de centrale ligging van de dorpsput het belang van water als verdichtingsfactor zien. (Bron: Steegh, 1985, nr. 1018).

Het uitgangspunt is een (oude) nederzetting in het dal of "halfhoog" op de helling. Van daaruit voeren veedriften (stegen) naar de bossen op het plateau. Op punten waar deze veestraten uit eenvorken ontstaat een vee-uthof of "sele"-nederzetting. Ten gerieve van dit vee wordt bij de sele zowel een plein als een poel ("maar") aangelegd. Als vanuit zo'n "sele"-nederzetting ook het naburige bos (mogelijk pas na overbeweiding) tot akkerland ontgonnen wordt begint de nederzetting een meer permanent karakter te krijgen. Dergelijke nederzettingen wil ik aanduiden als "hof-akker" of "hof met poel op de biesd"-gehuchten, naar analogie van de Brabantse "hoeve-akkerdorpen" (Kakebeeke, 1973). Stichting van een kapel (of, later, een parochiekerk) bevordert dan het proces van verdergaande verzelfstandiging van zo'n "sele"-nederzetting tot heerlijkheid en/of parochie (vgl. ook Hartmann, 1986). In deze visie zijn de poelen, veelal gevormd door leem tot een dichte (dubbele) bodem aan te stampen, dus een secundair element in de nederzettingvorming.

In veel agrarische nederzettingen werd de bebouwing in later tijd verdicht. In de dalen en

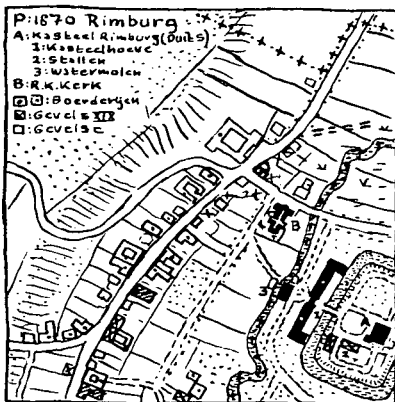
langs de hellingen ontwikkelden zich straatdorpen met een aaneengesloten bebouwing door het proces van hoevedeling (bijv. Rimborg, Wijlre, Houthem, Noorbeek en Slenaken) of door de vestiging van niet-agrarische activiteiten (schippershuizen in de Maasdorpen Eijsden, Berg en Urmond) (Simonis, 1978). In de dalen verraden gehuchten als Mamelis, Helle, Höfke, Beutenaken, Camerig, Etenaken en Brommelen door hun namen én door hun vorm een ontstaan uit één, later gedeelde boerderij. Op de plateaus en in de droge dalen kunnen Ingber, Terstraten, Kuttingen, Plaat, Winthagen, Vroelen en Wolfhaag als voorbeelden beschouwd worden (Marres en Van Agt, 1962; Van Agt, 1983). Een dergelijke ontwikkeling is vergelijkbaar met die in een aantal nederzettingen op de zandgronden (Kakebeeke, 1973). Deze door deling gevormde hoeven-plukjes zijn als een specifiek produkt van burenbinding te beschouwen (Heslinga, 1969). Aan de voorkeur van de boeren om bij elkaar te wonen (in plaats van dicht bij hun land), zal ook het feit dat de zich tot een gehucht delende boerderij een "laathof" was niet vreemd zijn geweest (Jansen de Limpens, 1974). Rond zo'n laathof wordt het proces van burenbinding immers door juridische verhoudingen extra gestimuleerd. Overigens is verhuizen van een boerderij naar een plek buiten het dorp slechts zinvol als het landbezit geconcentreerd om de boerderij ligt. In Zuid-Limburg was dit, afgezien van grootgrondbezit, slechts zelden het geval.

Bij de (latere) kerkdorpen is daarnaast nog een andere ontwikkeling in het geding. Hier zien we incidenteel de boerderijen zelfs in de vorm van "einden" langs de oude driftwegen naar buiten uitwijken (Steegh, i.v.). Voorbeelden vinden we bij Ifteren (Geneinde) en Stein (Heer- of Keerend; vgl. Renes, deze uitgave). Op de plateaus resulteerde - gegeven de beperkte bouwruimte rond het plein - deze uitbouw in een stervormige nederzetting, zoals vooral Banholt, Catsop, Margraten en Sint Geertruid nog fraai laten zien.

Sociale verhoudingen

Een vierde factor voor de verklaring van de Zuidlimburgse nederzettingvormen is de aanwezigheid van grootgrondbezit dat later veranderde in adellijke goederen. In dit deel van Nederland zijn - zeker in vergelijking tot de rest - nog veel sporen overgebleven van het hofstelsel in zijn "klassieke" vorm van onderling relatief dicht bijeen gelegen hoofdhof en horigenhoeven ("tenures"). Deze laatste staan deels aan de oorsprong van de voornoemde "hof-akker" en "hof met poel op de Biesd" ("sele")gehuchten. Bij dergelijke nederzettingen is de oorspronkelijke hoeve dus mettertijd verdeeld. Heel sporadisch vinden we zelfs nog ongedeelde voorbeelden van tenures. Voorbeelden zijn Sint Anthoniusbank en de hoeve Bellet met zijn keuters (= Cottessen) er ver omheen.

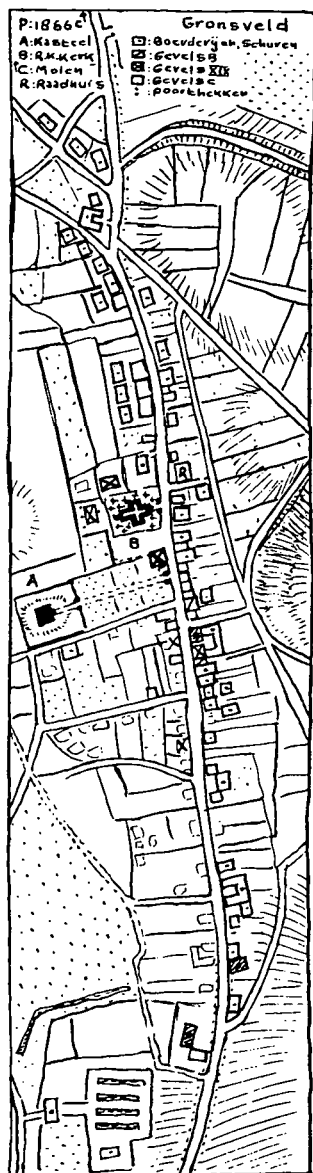
De hoofdhof zelf ontwikkelde zich in veel gevallen tot kasteel (Jongen, 1950), waarbij opvalt dat in deze streek forse dorpskommen gegroeid zijn bij een continu functionerende combinatie van een hof (- kasteel) met een "eigen" (= heerlijke) kerk. In veel gevallen zijn van beide ook thans nog duidelijke resten aanwezig, zodat hier - beter dan waar ook elders

Figuur 3. Rimborg, een door verdichting gevormd staatsdorp in dalligging. (Bron: Steegh, 1985, nr. 1000).

in Nederland - het verschijnsel van de eigenkerken aan de hand van nederzettingen kan worden geïllustreerd. In afnemende graad van duidelijkheid (lees: historische informatie-waarde) kunnen dorpen genoemd worden als Wijnandsrade, Limbricht, Mheer, Amstenrade, Gronsveld, Borgharen, Oud-Valkenburg, Elsloo, Heerlen, Born, Holtum, Geulle en Gulpen (alle met kerken onder heerlijke collatie). Bij door kloosters bediende kerken vinden we opvallend vaak een zeer grote boerderij vlak bij de kerk: Bemelen, Oud-Geleen, Bunde, Mechelen, Vaersrade, Papenhoven, Cadier, Simpelveld, Roosteren en Epen. Dit verband tussen kloosterhoeven en kerk- of kapelsituering verdient een nader onderzoek.

Bij enkele nederzettingen valt de geïsoleerde ligging van het kasteel aan de rand van het dorp op. De kasteelgronden, beslist minder gevoelig voor versnippering en verkeuring, verhinderden in zo'n geval waarschijnlijk een uitgroei van het dorp in deze richting. Fraaie voorbeelden zijn Eijsden (waar de latere uitgroei in zuidelijke richting werd verhinderd na de stichting van het kasteel in de 17e eeuw), Elsloo (ook al voor de aanleg van het Juliana-kanaal), Hoensbroek, Voerendaal, Wijlre, Lemiers, Oost, Mheer, Schinveld, Oud-Valkenburg, Bingelrade, Limbricht, Geulle en zelfs Wittem. Met de door (omgrachtings)water en mogelijke veeteelt-oorsprong bepaalde ligging (Blink en Van Nieuwenburg, 1919), monopoliseerde het kasteel als het ware de beste weidegronden. Het verdrong zo alle latere spontane ontwikkelingen naar de marginalere gronden. Dat dit een vrij algemeen nederzettingsvormingsprincipe is, blijkt uit voorbeelden elders in het heuvelland en in het Nederlandse rivierengebied (Steegh, 1985). Vóór de sterke verstedelijking onder invloed van de steenkoolwinning (de "carboonkolonisatie"; Tummers, 1974) was het contrast tussen de beekdalen (die afgezien van kastelen en watermolens groten-deels bebouwingsvrij waren, maar met nederzettingen aan de randen) en de plateaus (met

Figuur 4. Gronsveld laat zien dat de as van het dorp aan de oostzijde sterker verdicht is dan aan de westzijde. Dit is terug te voeren op het gecombineerde verwijderende effect van kasteel (A) en kerk (B). (Bron: Steegh, 1985, nr. 1030).

hun spontane keutergehuchten) op diverse plaatsen in Zuid-Limburg nog goed te zien. We noemen hier als voorbeelden Welten-Heerlen versus Heerlerheide en de "gehuchtenchaos" daaromheen; de omgeving van de "Anstel-vallei" (bij Kerkrade) en - tot voor kort - de gemeente Bocholtz met zijn twee "heide"² gehuchten. Plaatsen als Hoensbroek en Brunsum danken de riante ruimte voor hun moderne winkelcentra eveneens aan dit proces.

Een speciale plaats nemen de systematische nederzettingen in: regelmatige langgerekte bewoningslinten met daarop aansluitende lange kavels (Balali, 1971). Deze nederzettingen wekken de indruk het resultaat te zijn van een, mogelijk mede onder feodale impuls (van heer of abt) op gang gebrachte, systematische ontginningsgolf tussen \pm 1100 en 1300 AD. Veel ervan hebben namen op -rode (-rade, -rath, -rooth) (Tummers, 1967), -broek, -bos of -beek. Nederzettingen met dergelijke namen vormen, gegeven het feit dat er weinig oude kerkdorpen tussen aangetroffen worden, in ieder geval een jongere generatie. Ze hebben verder hun ligging aan de periferie van de oude heerlijkheden gemeen, vooral op de plateaus en in de kleinere zijdalen. Rond Sittard vinden wij bijvoorbeeld de regelmatige nederzettingen Leyen-, Over- en Stadbroek. Andere, ook nu nog aardige, voorbeelden zijn Noorbeek, Bruisterbosch, Kelmond, Jabeek, Reimerstok, Elkenrade, Benzenrade en - half weggegraven - 't Rooth.

De kerk

Over de invloed van de kerk als vijfde factor in het vormontwikkelingsproces van de nederzettingen kunnen we - afsluitend en gezien het eerder gestelde - kort zijn. Toch blijken uitgerkend de kerkelijke invloed en de standplaatskeuze voor de kerk de enige nederzettingsmorfologische schakels te zijn tussen het agrarische en het industriële verleden van Zuid-Limburg. Hierboven kwamen al de kerken ter sprake die

met hun standplaatskeuze verbonden waren aan kastelen en grote (klooster)hoeven. Een aantal andere vooral door kloosters bediende kerken is veeleer gesticht op een centraal punt in hun parochie. Vaak stonden deze kerken aanvankelijk eenzaam tussen de gehuchten, zoals de in Noord-Brabant beschreven "tiendakker"kerken (Steegh, 1985). Pas later ontwikkelde zich een "kom" om zo'n kerk. Dergelijke dorpen zijn vaak nu nog herkenbaar aan een (op de klooster- of here- hoeve na) specifiek niet-agrarische, dicht tot zeer dicht bebouwde kerkbuurt. Deze dient als extra indices dan ook nog bij voorkeur een (parochie)naam te dragen welke strijdig lijkt met de fysisch-geografische ligging (site) van de kerkbuurt. In dergelijke gevallen ligt de conclusie nabij, dat een naam die oorspronkelijk een territorium - als dorpsgebied in ruime zin - aanduidde overgegaan is op één nederzetting in enge zin: de kerkbuurt. Kerkrade kan binnen Zuid-Limburg als het beste voorbeeld van zo'n nieuwgevormde kom om een oorspronkelijk eenzame kerk dienen (Schrijnemakers, 1984). Andere voorbeelden met een nu nog aanwezige combinatie van kerk en bebouwing zijn Epen, Oud Geleen, Vijlen, Schinnen, Nuth, Hulsberg en Mesch. Een apart geval is de lang "eenzaam" gebleven Oude Kerk bij Spaubeek.

Uit het patroon van de parochie-filiatie kwamen eerder belangrijke gegevens naar voren om de oudste occupatiegeschiedenis te reconstrueren. Ik wil mijn schets van de daarmee verbonden nederzettingsvorming ook hiermee beëindigen. Een landsdeel als het hier besprokene, waar door de katholieke continuïteit zelfs zeer recent nog parochie-afsplittingsen plaatsvonden, geeft ons als geen ander de mogelijkheid dit eeuwenoude proces tot op heden te volgen. De twee belangrijkste fasen die tot de ontwikkeling van het huidige aanzicht van Zuid-Limburg hebben geleid (de "plateaubos" en de "carboon"kolonisatie) zijn beide door de kerken op de voet gevolgd. Bij de laatstgenoemde fase gaat het niet alleen om de talrijke

Figuur 5. Epen: een dichtbevolkte kerkbuurt tussen (oudere) gehuchten in het dal (Terpoorten) en halfhoog op de helling (Plaat). (Bron: Steegh, 1985, nr. 950).

20e-eeuwse kerken, die een belangrijke generatie Limburgse kunstenaars aan opdrachten hielpen, maar ook om de rond deze kerken gegroepeerde of tot ontwikkeling gekomen kleine, nieuwe centra. Het grote aandeel dat de katholieke woningbouwvereniging "Ons Limburg" in de kompelsoningproductie heeft gehad, verklaart deze samenhang tussen kerk en "carboon"kolonie. Men zou deze rond kerken gebouwde en "anti-stedelijk" (Tummers, 1974) opgezette koloniën in de dubbele betekenis "pastoraal" kunnen noemen. Voorbeelden van dergelijke kerk-kernen in de Mijnstreek zijn onder andere Chevremont, Abdissenbosch, Geleen-Lindenheuvel, Bleijerheide, Heerlen-Heksenberg en Spekholzerheide (Bertrand et al., 1983). Een vergelijkbare nederzetting is Mariadorp bij de Eijdsense zinkwitfabriek.

Met deze jongste groep Zuidlimburgse nederzettingen zijn we aan het einde van dit betoog gekomen. Het is de vraag of in de toekomst nog veel nieuwe nederzettingen zullen ontstaan. Vooral voor het laatstbehandelde type, de kerkdorpen, heb ik mijn twijfels. Niet

alleen de löss, maar ook de pastorale cultuur daarboven schijnt te eroderen.

Conclusie

Na intensief onderzoek is recent de waarde van het 19e-eeuwse kaartbeeld voor de reconstructie van de ontstaansgeschiedenis van de Zuidlimburgse nederzettingen sterk gerelativeerd (Hartmann, 1986, p. 321). Deze algemene oriëntatie laat ons echter toch diverse nederzettingsvormende processen zien, die ook uit onderzoeken elders in Nederland naar vo-

ren zijn getreden en die ook op de Zuidlimburgse dorpen betrokken kunnen worden. De belangrijkste hiervan zijn:

- halfhoge situering bij eerste vestiging;
- hoevedeling;
- veeteeltinvloeden;
- het verwijderende effect van kastelen en
- komvorming rond kerken.

Ik moet hieruit concluderen dat het allerwaarschijnlijkst het zo pregnante reliëf is geweest, dat de eerdere historisch-geografen het zicht op deze invloeden bijna letterlijk heeft geblokkeerd.

Literatuur

- AGT, J.F. van (1983). De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst; geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving. De provincie Limburg; Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht; tweede afl.: Vaals, Wittem en Slenaken. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.
- BALALI, R. (1971). Wandlungen und Differenzierungen der Kulturlandschaft beiderseits der linksrheinischen Lössgrenze. Bonn.
- BECKERS, H.J. (1949). Het ontstaan van de Franse dorpen in Zuid-Limburg. In: Publications de la Soc. Hist. et Arch. dans le Limbourg 82 (= Miscellanea Mgr. Dr. P.J.M. van Gils), pp. 22-29.
- BERTRAND, C.H., E.A.C. THEUNISSEN en J.W. van BESOUW (1983). Limburg in vogelvlucht. Leeuwarden/Venlo.
- BLINK, H.J. en C.J. van NIEUWENBURG (1919). Limburg als economisch, geografisch en staatkundig gewest in het verleden en heden. In: Tijdschr. voor Econ. Geogr. 10, pp. 205-298.
- BOUTEN, W., G. van EIJSDEN, A.C. IMESON, F.J.P.M. KWAAD, H.C. MUCHER en A. TIK-TAK (1985). Ontstaan en erosie van de lössleemgronden in Zuid-Limburg. In: Geografisch Tijdschrift 19, pp. 192-208.
- CLAESSENS, V.Th.J., A.H.H. HOUBEN, H.L. RAEREN en H.G. SCHOLS (1981). Berg en Terblijt. Van twee heerlijkheden naar een gemeente. Valkenburg aan de Geul.
- DUSSART, F. (1957). Geographie der ländlichen Siedlungsformen in Belgien und Luxemburg. In: Geographische Rundschau 9, pp. 12-18.
- EDELMAN, C.H., B.E.P. EEUWENS (1959). Sporen van een Romeinse landindeling in Zuid-Limburg. In: Berichten Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 9, pp. 49-56.
- HARTMANN, J.L.H. (1986). De reconstructie van een middeleeuws landschap; nederzettingsgeschiedenis en instellingen van de heerlijkheden Eijsden en Breust bij Maastricht (10e-19e eeuw). Maaslandse Monografieën 44. Van Gorcum, Assen/Maastricht.
- HEKKER, R.C. (1981). De dorpen. In: Dorp en stad in Limburg; ontstaan, ontwikkeling, bescherming en herstel van historische nederzettingen. Walburg, Zutphen, pp. 11-36.
- HESLINGA, M.W. (1969). Over de onderscheiding van traditionele dorpsvormen. In: It Beaken 31, pp. 10-19.
- JANSSEN DE LIMPENS, K.J.Th. (1974). Leen- en laathoven in de Maaslandse territoria vóór 1795. Werken uitgegeven door het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 6. Maastricht.
- JONGEN, J.J. (1950). Limburg. In: G.J.A. Mulder (red.). Handboek der geografie van Nederland, deel VI. Tijl, Zwolle, pp. 1-143.
- KAKEBEEKE, A.D. (1973). Syllabus nederzettingsgeschiedenis. Gemeentearchief Eindhoven.
- MARRES, W., en J.F. van AGT (1962). De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst; geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving. Deel V, de provincie Limburg; derde stuk: Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht; eerste aflevering. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.

- ROELANDS, K. (1965). Sele und Heim. Nomina Geographica Flandrica, Studiën XI. Brussel.
- SCHRIJNEMAKERS, M.J.H.A. (1984). Rode; de oudste nederzettingsgeschiedenis van het Land van Rode. Publifan, Maastricht.
- SIMONIS, A.H. (1978). Het Gulikse stadje Urmond en zijn grondgebied. In: Overmunthe; uit het rijke verleden van Berg en Urmond. Gemeentebestuur, Urmond, pp. 23-28.
- STEEGH, A.W.A.Th. (1985). Monumentenatlas van Nederland; 1100 historische nederzettingen in kaart. Walburg, Zutphen.
- STEEGH, A.W.A.Th. (i.v.). De nederzettingen op de zuidelijke zandgronden van Nederland in het midden van de 19de eeuw; een historisch-geografische studie.
- TUMMERS, N.H.M. (1974). Carboonkolonisatie. In: Wonen-TA/BK, 1974-11, pp. 5-28.
- TUMMERS, P.L.M. (1962). Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen. Studio Theodisca II. Van Gorcum, Assen.
- TUMMERS, P.L.M. (1967). De rode-namen in Nederlands Limburg. In: Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam 43, pp. 46-74.
- VEEN, J.S. van (1923). Het bisdom Luik. In: Tekst bij deel III, kaart X: “De kerkelijke indeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart” van de Geschiedkundige Atlas van Nederland. 's-Gravenhage, pp. 76-96.
- ZONNEVELD, J.I.S., W.A.C. ZWANIKKEN (1948). Enkele nederzettingvormen in Limburg. In: Tijdschrift Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap 65, pp. 558-565.

Foto: Poel in de omgeving van St. Geertruid (J. Verhorst).